

БАТЬКІВСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

УДК 159.922.73

О. Л. Нагула

Повноцінне сімейне виховання, основою якого є компетентне ставлення подружжя до батьківської ролі, суттєво впливає на психічне здоров'я подальших поколінь. Психологічний клімат у родині, рівень психолого-педагогічної компетентності батьків впливають на емоційний стан та обумовлюють процес розвитку дитини на кожному віковому етапі. На сьогодні в Україні існує проблема в тому, що уявлення молодих сімей стосовно батьківства вирізняються недостатньою наповненістю, невисокою оцінкою себе як майбутніх батьків. Різниця виявляється у розумінні подружжями змісту та значення батьківства, уявленнях про вагомість ролі батька та матері у виховному процесі, в їх оцінці власних можливостей у сімейному житті та майбутньому батьківстві.

Усе більше молодих сімей надають першочергового значення матеріальним засадам життя, натомість меншого – сімейним цінностям, морально-етичним принципам виховання й якісній підготовці до компетентного виконання батьківських функцій. Багаторічний досвід автора у психологічному консультуванні молодих сімей свідчить, що більшість заявлених проблем у взаємостосунках між батьками та дітьми постає результатом недбалого ставлення дорослих до власних дітей, неякісного виконання батьківських обов'язків та функцій, низького рівня розвитку батьківської компетентності.

Проблема батьківської компетентності знаходиться у полі зору науковців різних галузей. Аналіз філософської, психологічної, соціально-педагогічної літератури свідчить про наполегливі пошуки вченими умов і механізмів батьківського виховання та формування навичок компетентного батьківства. При аналізі робіт, присвячених феномену батьківської компетентності,

з'ясувалося, що досліджено лише його соціокультурні аспекти (Т. Гурко, І. Кон), загальна структура батьківства (М. Єрміхіна, Р. Овчарова), психологічні аспекти батьківства (В. Раміх, Г. Філіппова) та окремі гендерні компоненти (Е. Мілюкова, А. Співаковська, Л. Шнейдер та ін.). Концепції психологічного супроводу молодшої сім'ї у формуванні різних аспектів батьківства подано в працях російських і вітчизняних учених (Т. Андрєєва, О. Бондарчук, Л. Гридковець, В. Клименко, З. Кісарчук та ін.) [1–3].

Результати аналізу наукових досліджень і психологічної практики висвітили наявність суперечностей між: зростаючими потребами сучасного суспільства в компетентному батьківстві та недостатньою науковою розробленістю теоретичних і науково-методичних основ розвитку батьківської компетентності; високим рівнем вимог до сім'ї у вихованні дитини та нездатністю молодих батьків усвідомлювати значущість їхнього впливу на розвиток особистості дитини; можливостями, що відкриваються у зв'язку з появою нових засобів розвитку батьківської компетентності та відсутністю їхнього науково-експериментального вивчення.

Проблема батьківської компетентності є однією з визначальних у питаннях функціонування та розвитку суспільства. Сучасні умови життя людини вимагають від неї зосередженості на чіткому виконанні батьківських функцій, а особливо для молодих людей, чий життєвий досвід потребує вдосконалення, цілеспрямованого формування компетенцій у сфері батьківства.

На сучасному етапі проблема батьківської компетентності лише починає досліджуватись у психолого-педагогічній науці і як самостійний предмет дослідження (що має назву “педагогічна компетентність батьків”) виступає в роботах російських психологів та педагогів: І. Меркуль (2012), Н. Мізіної, С. Піюкової (2002), В. Селіної (2009), Н. Хрустальнової (2008). У перерахованих російських дослідженнях та існуючих вітчизняних, присвячених сфері батьківства, питання про зміст, структуру та формування батьківської компетентності молодого подружжя не розглядалося. У вітчизняних наукових працях батьківська компетентність згадується лише як характеристика

усвідомленого, відповідального батьківства (Л. Буніна, О. Лещенко, О. Хартман, Г. Радчук). Були здійснені деякі спроби стосовно визначення поняття “батьківська компетентність”, зокрема напрацьовані в процесі групової взаємодії на тренінгу для батьків, які вже виховують дітей раннього віку (Т. Веретенко, І. Зверєва, Н. Шевченко) [4].

Інтерес широкого кола науковців до цієї проблеми пов'язано з її об'єктивною значущістю як для розвитку конкретної особистості, так і для суспільства в цілому, серед них: соціологи – Н. Головатий, І. Дементьєв, І. Кон, Н. Юркевич; психологи – Т. Андрєєва, О. Бодальов, О. Бондарчук, І. Гребінков, Л. Гридковець, С. Ковальов, Р. Овчарова, Б. Шапіро; педагоги – Т. Алексєєнко, О. Безпалько, Г. Лактіонова, А. Капська, В. Кравець, В. Постовий та ін.

Однак на сьогодні залишаються суперечливими не лише підходи до тлумачення цього поняття, а й сама необхідність його використання. Поняття “батьківська компетентність” не належить до загальноприйнятих. У науково-методичній літературі його згадують як складову батьківства, як особистісну якість батька або матері.

Метою статті є теоретичний аналіз та обґрунтування психологічної сутності батьківської компетентності як чинника психічного розвитку дитини.

У першу чергу, нам необхідно проаналізувати еволюцію уявлень, дотичних змісту батьківської компетентності, опираючись на психолого-педагогічні дослідження.

Проаналізувавши існуючі точки зору стосовно психологічного змісту батьківської компетентності з позицій системного, особистісного, діяльнісного та компетентісного підходів, ми дійшли висновку, що згідно із системним підходом, батьківська компетентність є системним явищем, що входить до структури батьківства, яке є підсистемою в системі сім'ї (В. Шадріков). З позиції особистісного підходу батьківська компетентність є інтегративною особистісною характеристикою батька або матері, яка ґрунтується на особистісній зрілості і батьківському потенціалі (А. Співаковська, Р. Овчарова). Згідно з діяльнісним підходом формування батьківської компетентності є

можливим за умови спеціально організованої діяльності, яка містить: усвідомлення потреби в розвитку батьківської компетентності, формування мотиву, способи здійснення діяльності, її планування та дії з виконання (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн). Зasadничою для нашого дослідження стала думка В. Гузеєва про те, що компетентність може бути виявлено лише в діяльності і вона є динамічною характеристикою особистості (може постійно вдосконалюватись, розвиватись).

У компетентнісному підході батьківська компетентність розглядалася як результат неперервної освіти (психолого-педагогічний потенціал), що характеризується певними компетенціями (розвинуте почуття відповідальності; потреба в піклуванні про інших людей; здібності: до активної участі в житті суспільства і до ефективного використання своїх знань і вмінь; до психологічної близькості з іншою людиною; до конструктивного вирішення різних життєвих проблем на шляху самоактуалізації та самореалізації особистості, ціннісні орієнтації, батьківські позиції, стиль виховання, комунікативні вміння тощо).

Отже, батьківську компетентність ми розуміємо як комплексну динамічну характеристику подружньої пари, що виявляється в актуальній здібності до якісного виконання батьківських функцій стосовно народження, догляду, виховання та розвитку дітей.

Пошуки оптимальних шляхів дослідження проблеми зумовлюють звернення до вітчизняних традицій виховання молодого покоління, а також до історії становлення психології батьківства. Інтерес до цієї теми спостерігається у працях С. Русової, Я. Коменського, О. Макаренка, Д. Локка, Я. Корчака, Ж. Ж. Руссо, які мають яскраво виражений аспект педагогічної компетентності батьків. Вони висували важливі для нашого дослідження ідеї про підготовку батьків як перших вихователів дитини, належне виконання батьківських функцій, необхідність виховання з моменту народження дитини й особливе місце батьків у цьому процесі. Значний акцент ставився на важливості ролі батьків, батьківських якостях, оскільки велике значення у вихованні має

спадщина, яку передають дитині батьки: фізіологічні та психологічні особливості, шкідливі звички, особливості виховання дітей. У своїх працях А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський наголошували на актуальності проблеми підготовки молоді та молодих батьків до виконання подружніх і батьківських обов'язків, формування основ батьківської компетентності, які, на їх думку, закладаються ще в дитячому віці. Вони розглядали батьків як основних вихователів, які впливають на подальше життя дитини, а сім'ю – як первісний осередок, де з покоління в покоління передаються моральні цінності людини.

Згідно з ретроспективним аналізом, батьківство та батьківська компетентність є взаємопов'язаними явищами, які опираються на історію сімейних відносин та становлення психології батьківства. Батьківська компетентність трактується як ефективне виконання батьками обов'язків стосовно догляду, виховання, розвитку, навчання дітей. Успішна реалізація цих обов'язків є можливою за умови опанування батьками спеціальних знань, дотримання традицій народної педагогіки, батьківського авторитету, високої моральності тощо.

Проблема компетентного батьківства, зокрема в аспекті батьківського впливу на розвиток особистості дитини, цікавила багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених – представників різних напрямків у психології.

Важливою заслугою психоаналітичного напрямку (А. Фрейд, З. Фрейд, К. Хорні та ін.) є те, що його засновники звертали увагу на ранній досвід взаємодії батьків з дітьми і на різні види психічної травматизації в ранньому дитячому віці. Тож, на нашу думку, сучасні батьки мають бути обов'язково обізнані в питаннях психології раннього віку, особливостей розвитку дітей та спілкування з ними, бо саме в цей період закладаються всі основи становлення майбутньої особистості.

Згідно з теорією Е. Еріксона, повнота всіх психосоціальних криз раннього віку залежить в основному від типу батьківської поведінки у взаємостосунках з дитиною. За переконаннями К. Хорні, вирішальним чинником психічного

розвитку дитини є емоційно-теплі, доброзичливі взаємини у системі батьки – діти.

Вплив батьків на розвиток відчуття самоповаги, суб'єктивного образу дитини, раціонального управління дитиною самою собою (Р. Олпорт); формування структури “Я” дитини (позитивного або негативного образу “Я”) (К. Роджерс); особистісний та емоційний розвиток дитини, зокрема вплив найближчого оточення на дитину з неймовірно руйнівною силою, що викликає подальший емоційний розлад у дитини (А. Маслоу) відзначали представники гуманістичного напрямку в психології.

Суттєвими для розуміння батьківської компетентності як чинника психічного розвитку дитини стали теорії розвитку представників біхевіорального напрямку в психології (Б. Скіннер, А. Бандура та ін.), які вивчали вплив навколишнього середовища на поведінку індивіда. Зокрема, поведінкові акти батьків вони розглядали як соціальні стимули, що стимулюють та фіксують (позитивне та негативне підкріплення) поведінку дитини.

Засадничими у дослідженні феномену батьківської компетентності як чинника психічного розвитку дитини є концептуальні положення вітчизняних науковців, які розглядали питання впливу найближчого оточення дитини на формування її особистості.

За вченням В. Бехтерева, різні особи знаходяться в різних умовах у процесі їх спілкування з навколишнім світом, а отже і в нерівнозначних умовах виховання, що має суттєве значення для повноцінного розвитку конкретної особи. На думку Б. Ананьєва, на розвиток особистості комплексно впливають біологічні та соціальні детермінанти.

Доцільною в дослідженні батьківської компетентності є теза А. Леонтьєва про визначальну роль зовнішніх соціальних умов (у контексті нашого дослідження серед таких вбачаємо консультації спеціалістів, інформальну освіту) у формуванні вищих прижиттєвих здібностей людини (до яких можемо віднести і батьківську компетентність як актуальну здібність людини).

За культурно-історичною теорією розвитку Л. Виготського, в якій абсолютизовано роль соціального в розвитку і структурі особистості, середовище (“соціальна ситуація розвитку”) відіграє важливу роль – джерела дитячого розвитку. Згідно з нашим дослідженням, “соціальна ситуація розвитку” може бути умовою успішного формування батьківської компетентності молодого подружжя.

Співвідношення зовнішньої дії (перш за все, виховання) та внутрішніх умов психічного розвитку дитини, на яку ця дія спрямовується, розкрито в теорії розвитку С. Рубінштейна. Згідно з цією теорією, особистість дитини розвивається в умовах виховання і навчання, тобто спеціально організованій взаємодії з дорослим (батьками в тому числі). Концепцію С. Рубінштейна підтримав тезою про “онтологічну нероздільність природного і соціального абсолютно на всіх рівнях і етапах психічного розвитку людини” А. Брушлінський. Ця позиція є важливою і для дослідження батьківської компетентності не лише як переконливий аргумент стосовно її впливу на розвиток дитини, а зокрема як передумова розвитку соціального інтелекту, який розвивається паралельно з особистістю, хоча в онтогенезі соціальний інтелект розвивається пізніше, ніж емоційна складова комунікативних здібностей – емпатія.

Теорія Д. Ельконіна, присвячена раннім періодам життя людини, будується на положенні про те, що психічний розвиток у ранні роки виступає як процес якісного перетворення стосунків “дитина – дорослий”. Це є значущим для педагогічної компетентності майбутніх батьків, батьків, які виховують дитину раннього віку, в аспекті усвідомлення ними змісту та значення батьківства (батьківської компетентності).

Батьківська компетентність, на нашу думку, – це визначення, яке характеризується таким змістом: стійкою системою (я-реальне, я-ідеальне) уявлень про себе як про батька\матір\батьків; наявністю зрілої структури особистості; певним ціннісним ставленням до дитини, сім’ї, батьківства; схильністю до гармонічного стиля виховання й адекватної виховної позиції;

високорозвиненим почуттям особистої відповідальності; системою специфічних (психолого-педагогічних та морально-правових) знань щодо особливостей розвитку та виховання дитини як результату спеціальної (батьківської) або самостійної освіти; ефективною та конструктивною діяльністю на основі психологічної грамотності (доцільне використання знань, умінь та навичок для вирішення педагогічних завдань); високорозвиненими комунікативними та соціально-перцептивними вміннями. Необхідно також підкреслити, що батьківська компетентність містить не лише аксіологічну та праксеологічну складові, а й мотиваційну, соціальну, поведінкову. Формується вона під впливом усього соціального оточення та залежить від досвіду й особистісних характеристик молодого подружжя.

Отже, поданий теоретичний аналіз наукових підходів стосовно розуміння психологічної сутності феномену батьківської компетентності молодого подружжя надав можливість осмислити всю багатогранність (системність, інтегративність) цього феномену. Згідно з теоретичним аналізом, зокрема розглядом проблеми компетентного батьківства, в аспекті батьківського впливу на розвиток особистості дитини на основі теорій розвитку особистості та поглядів учених різних психологічних напрямків можемо констатувати таке: батьківська компетентність пов'язана із системою ставлень (ставлення до себе як батьків, ставлення до дитини, ставлення до батьківства взагалі), які формуються на основі дитячого досвіду взаємостосунків у сім'ї; особливості відбування психосоціальних криз та психотравматизація дітей у ранньому віці залежать від типу батьківської поведінки; соціальне середовище є джерелом розвитку особистості; чинником психічного розвитку дитини є емоційно-теплі стосунки в діаді "мама – дитина"; батьківська компетентність впливає на розвиток самоповаги, становлення "Я-образу"; від рівня розвитку батьківської компетентності залежать стиль батьківського виховання та виховна позиція батьків; особистісна зрілість та батьківська компетентність тісно пов'язані між собою.

Список використаної літератури

1. Андреева, Т. В. Психология современной семьи : монография / Андреева Т. В. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
2. Бондарчук, О. І. Психологія сім'ї / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2001. – 96 с.
3. Гридковець, Л. М. Світ подружнього життя : [навчально-практичний посібник] / Л. М. Гридковець ; Київський міський центр сім'ї “Родинний дім”, Управління у справах сім'ї та молоді Київської міськдержадміністрації. – К. : “Родинний дім”, 2004. – 169 с.
4. Основи батьківської компетентності : [навч. посіб.] / [Т. Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю. Шевченко] ; за заг. ред. І. Д. Зверевої. – К. : Наук. світ, 2006. – 156 с.

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент Таран О. П.